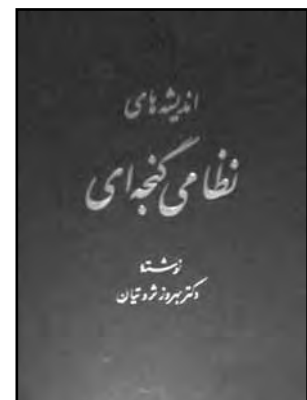

اندیشه‌های نظامی گنجه‌ای

بهمن فاطمی

اموری است که در تبیین مبانی آثار علمی و ادبی و شرح و تفسیر آثار به‌جای مانده از علما و ادبا، سخت مؤثر است و نظامی، به عنوان شاعری حکیم که از علوم و فنون گوناگون بهره‌ها برده و در معارف اسلامی و اندیشه‌های فلسفی تأملات قابل توجه داشته و خواه و ناخواه از همه آنها در شعرهای زیبایش استفاده کرده، از جمله شخصیت‌های ادبی تاریخ ماست که به مبانی فکری و آراء و اندیشه‌های دینی و کلامی آن نیازمندیم. انتشار کتاب دکتر ثروتیان با عنوان جذاب اندیشه‌های نظامی گنجه‌ای، قطعاً هر خواننده مشتاق نظامی را به خود فرامی‌خواند تا با بررسی اندیشه‌های نظامی، بهتر و بیشتر بتواند از آثار کم‌نظیر او لذت برد؛ اما متأسفانه این شور و شوق برای خواندن این اثر تا زمانی است که خواننده کتاب را در دست گیرد و فهرست مطالب آن را از نظر بگذراند؛ بعد از این احساس می‌کند آنچه را که از عنوان کتاب انتظار داشته است، در متن کتاب به دست نخواهد آورد. بدیهی است «اندیشه» علاوه بر معانی لغوی در نزد ادبا و علما تداعی معانی خاصی می‌کند و مبنایی اصطلاحی می‌یابد. آنچه بیش از دیگر معانی از اندیشه در ذهن کتاب دکتر ثروتیان به ذهن متبادر می‌شود، باورها و عقاید نظامی است. باور و اعتقاد عبارت از حکمی ذهنی و جزم است که برخلاف یقین، شدت و ضعف می‌پذیرد. از معانی خاصی که برای اندیشه، به معنی باور و اعتقاد ذکر کرده‌اند: اعتقاد به معنی اطمینان به قول دانشمندی است که قول او با تکیه بر عوامل خارجی، بدون نیاز به تحقیق مستقیم، مورد تصدیق است (صلیبا، ۱۳۶۶: ۱۴۷).

باری؛ کتاب مورد بحث، که زحمات طاقت‌فرسای نویسنده محترم آن از ورق ورق کتاب محسوس است، متأسفانه بدون هیچ‌گونه توضیحی و مقدمه‌ای درباره تعریفی که مؤلف از اندیشه دارد، روشی که پیش گرفته و هدفی که دنبال کرده است، به مرور در آثار نظامی پرداخته و هر نکته مهم و غیرمهمی را تحت پوشش اندیشه‌های نظامی آورده است. نخستین انتظاری که از نویسنده کتاب در ذهن خواننده نقش می‌گیرد

* اندیشه‌های نظامی گنجه‌ای.

* دکتر بهروز ثروتیان.

* چاپ اول، تبریز: آیدین، ۱۳۷۶.

نام دکتر بهروز ثروتیان برای کسانی که با ادبیات، بویژه با آثار نظامی، مرتبطند، نامی آشناست. او تحقیقات گسترده‌ای را در طی سالیان دراز و متمادی درباره نظامی داشته و آراء و اندیشه‌های خاصی را در شرح بعضی از آثار نظامی ارائه کرده است که البته مقبول طبع همه عالمان و ادیبان واقع نشده و بحث و نظر و انتقاداتی را در پی داشته است. از جمله آثار دکتر ثروتیان در حوزه «نظامی‌شناسی»، کتابی است با عنوان اندیشه‌های نظامی گنجه‌ای که چاپ نخست آن در سال ۱۳۷۶، از سوی انتشارات آیدین در ۴۴۲ صفحه منتشر شده است.

بررسی اندیشه‌ها و آرای متفکران، بویژه نویسندگان و شاعران، از اهم

داشتن مقدمه‌ای مفصل و داشتن روشی علمی است که منتج به نتایجی مطلوب و اهداف مورد نظر نویسنده باشد، که متأسفانه چنین نیست و حتی نویسنده محترم از ارائه فهرست راهنما و موضوعی در پایان کتاب نیز دریغ نموده و کار را چنان بسته که اگر خواننده و پژوهشگری به موضوعی خاص نیاز داشته باشد، باید همه کتاب را من البدو إلى الختم بخواند تا شاید گمشده خویش را بیابد. به هر حال، کتاب اندیشه‌های نظامی در شش بخش: مثنوی مخزن الاسرار، مثنوی خسرو و شیرین، مثنوی لیلی و مجنون، هفت‌پیکر، شرفنامه و اقبالنامه تنظیم شده است و در هر بخش، مباحث کتاب را بدون هیچ‌گونه آداب و ترتیبی - جز آنچه نظامی خود مرتب کرده - آورده است؛ برای نمونه، در بخش اول که به مثنوی مخزن الاسرار می‌پردازد، از آتش بیداد، واپس قافله، قیام علیه آسودگان و آلودگان، مدحی بی‌امضاء، سخن آریایان، ظلم رهاکن به وفا در گریز، بر حذرند آدمی از آدمی، نیم‌شب از بانگ تظلم بترس، رندی در تمثیل، صوفی دراز دست آستین کوتاه، رشک‌بران کهن سال، بد مشنو وقت گران‌گوشی است، ناموسگران بی‌هنر، گهرافشان نظامی و یادداشت‌ها سخن رفته و روش ایشان در بخش‌های دیگر نیز به همین ترتیب است. بدون آنکه بخواهیم به نقد جدی مطالب مندرج در کتاب بپردازیم، تنها مروری بر همین بخش نشان می‌دهد که چه میزان از مطالب مرتبط به مباحث اندیشه و افکار نظامی است. در «آتش بیداد» به این نکته اشاره کرده است که شاعر در این مثنوی هر جا فرصتی می‌یابد، علیه ظلم و ستم برمی‌خیزد و با نادرستی و ناراستی می‌ستیزد و از بیان حقایق موجود در جامعه دریغ نمی‌ورزد (ثروتیان، ۱۳۷۶: ۱۶) و نمونه‌هایی از اشعار نظامی را ذکر می‌کند؛ در «وایسی قافله» با ذکر ابیاتی، مباحث نظامی را به نثر می‌نویسد و البته نکته‌ای اضافه بر آن ندارد؛ در «قیام علیه آسودگان و آلودگان» محقق محترم به نعت نظامی درباره رسول اکرم (ص) پرداخته و معتقد است که نعت چهارم، نعت نیست، بلکه خطابه‌ای اجتماعی - سیاسی است که شاعر علیه ستمکاری‌های امرا و پادشاهان و حتی خلفا قیام می‌کند و از رسول خدا می‌خواهد تا داد مردم ستم‌دیده را از آنان بستاند (همان: ۲۲)؛ «مدح بی‌امضاء» هم به بند دهم مخزن الاسرار که به مدح فخرالدین بهرام‌شاه، پادشاه از زنگان (۵۷۸-۶۲۲ هـ.ق)، اختصاص دارد که نظامی کتاب خود را به او پیشکش می‌کند و چون در پایان منظومه نامه خود را نوشته و در ذیل مدحیه امضاء نکرده، نویسنده محترم نام این بخش را مدح بی‌امضاء نام نهاده و به شرح و بسط بعضی از ابیات این بخش از مخزن الاسرار پرداخته است. «لحن آریایان» درباره فضیلت سخن از نظر نظامی است؛ «ظلم رها کن به وفا در گریز» و «مملکت از عدل شود پایدار» نیز به موضوع ظلم‌ستیزی و عدل‌گرایی توجه می‌دهد؛ «بر حذرند آدمی از آدمی» به موضوع روابط انسانی اشاره می‌کند؛ «نیم‌شب از بانگ تظلم بترس» نیز پادشاهان و حاکمان را به عدل و پرهیز از ظلم توجیه می‌کند؛ «رندی در تمثیل»، «صوفی دراز دست آستین کوتاه»، «رشک‌بران کهن سال» «بد مشنو وقت گران‌گوشی است»، «ناموسگران بی‌هنر» و

«گهرافشان نظامی» نیز هر یک به موضوعاتی می‌پردازد که در مبحث اصطلاحی اندیشه نمی‌گنجد. از مجموعه کتاب - که بخش اول آن برای نمونه معرفی شد - چنان برمی‌آید که مؤلف محترم در صدد است تا با مروری بر منظومه‌های نظامی، موضوعات محوری را دریابد و با ذکر نمونه‌هایی از ابیات مرتبط، آن موضوع را بپرورد و البته این به معنای اندیشه‌های نظامی گنجوی نیست؛ زیرا منظومه مخزن الاسرار، موضوعات بسیار مهم کلامی - فلسفی، از جمله توحید، صفات الهی، نبوت، عدل الهی، خیر و شر را در بردارد و بررسی آنها علاوه بر اینکه دیدگاه‌ها و آرای کلامی نظامی را نشان می‌دهد، در فهم و درک اشعار این شاعر بزرگ بسیار مؤثر است.

به هر حال پیشنهاد می‌شود:

۱. نام کتاب از «اندیشه‌های نظامی گنجه‌ای» به نام دیگری، متناسب با محتوای کتاب، تغییر یابد. نام پیشنهادی می‌تواند: «موضوعات محوری در منظومه‌های نظامی» باشد.

۲. برای کتاب مقدمه‌ای تهیه شود که در آن درباره نظامی، افکار و احوال و آثار آن توضیح داده شود. ضرورت بحث‌های کتاب و روش تحقیق بیان شود.

۳. فهرست راهنما برای کتاب تهیه شود.

۴. حتی‌المقدور مجموعه موضوعات به صورت طبقه‌بندی شده در اختیار خوانندگان قرار گیرد.

۵. موضوعات دیگری، از جمله موضوعات کلامی، فلسفی، عرفانی، اخلاقی و ... نیز بر مجموعه اضافه شود.

شایان ذکر است مؤلف محترم در تمام کتاب سعی دارد تا شاعر بزرگ فارسی‌گوی را که حتی بی‌بی به زبان ترکی ندارد، آذربایجانی معرفی کند. این نکته اگرچه با موقعیت جغرافیایی گنجه، که زادگاه و مرگ‌گاه نظامی است، تناسب دارد، اما اصرار بر آذربایجانی بودن او در این وانفسای غارت مشاهیر ایرانی و انتساب آنها به ملل و ممالک دیگر، چندان به مصلحت نیست. برای نشان دادن حساسیت مؤلف محترم، که خود از استادان بنام زبان و ادب فارسی است و سال‌هاست کمر به آموزش زبان فارسی بسته و دانش‌آموختگان فراوانی را به جامعه تقدیم کرده است، کافی است اشاره شود که مؤلف در صفحات نخستین کتاب خود تعبیراتی از این دست برای نظامی آورده است: «شاعر ساحر آذربایجان» (صص ۱۶ و ۲۶)، «شاعر رمزگوی آذربایجان» (ص ۳۰)، «شاعر آذربایجان» (ص ۳۵)، «هنرمند و شاعر رند آذربایجان» (ص ۳۷)، «شاعر عارف آذربایجان» (ص ۴۰).

البته در چاپ نخست کتاب اشکالات فنی نیز وجود دارد؛ از جمله، تکرار چند عبارت و بیت در صفحه ۴۴.

باری؛ آنچه گفته شد، از ارزش و اعتبار کتاب نمی‌کاهد و زحمات محقق محترم را کم‌ارج نمی‌کند. قطعاً خواندن این کتاب برای کسانی که بخواهند با مجموعه آثار نظامی و موضوعات مندرج در آنها آشنایی اجمالی بیابند و در درک ابیات نمانند، مفید است.